НЕОГРАНИЧЕНАТА ОТГОВОРНОСТ ПРИ УПРАЖНЯВАНЕТО НА ТЪРГОВСКАТА ДЕЙНОСТ КАТО ОСНОВНО ПРАВИЛО В РИМСКОТО ПРАВО

Проф. д-р Мария Антоанета Лиджос
Университет на Източен Пиемонт „Амедео Авогадро“, Италия

1. ИСТОРИЧЕСКИ И ИКОНОМИЧЕСКИ ПРЕДГОВОР

В Древен Рим произходът на моделите, по които била организирана търговската дейност, е тясно свързан с две явления, които само на пръв поглед изглеждат чужди едно на друго.

Първото е един феномен, добре известен и извън ограниченото изследване на правните романисти, и представлява постепенното установяване на военното и политическото господство на Рим в Средиземноморието в резултат на завоеванията след Първата и Втората Пуническа война. Придобиването на нови територии и притокът от огромни количества роби, които са въведени на пазара на работната сила, предопределят дълбоки икономически промени, свързани с изчезването на старите и развитието на нови източници на богатства. В частност е възможно да индивидуализираме поне пет макросектора. Първият е земеделският, с преминаването от едно земеделие за собствени нужди към интензивно земеделие, насочено към търговията с голяма част от произведените продукти. Вторият има за предмет производствените и занаятчийските дейности, при чието упражняване на пазара се предоставят все по-значителни търговски количества, както и утвърждаването на производствени мощности, които при определени условия бихме могли да квалифицираме като „серийни“. Третият се отнася общо до търговските дейности, билò на територията на *res publica*-та, билò извън нея. Четвъртият, с функционален характер спрямо предходните сектори, се отнася до транспортната дейност, по-специално до осъществяваната по водните пътища, която е по-бърза и по евтина от сухоземната.

Петият от своя страна е свързан с всички останали и се отнася до кредитната активност, насочена много често към финансирането на дейностите, включени в изброените вече макросектори[1].

Второто явление е изследвано предимно от романистите и се състои в трансформациите, настъпили във властта на *pater familias*. То е било дълго време изучавано с особено внимание, що се отнася до измененията във вътрешната динамика на римското семейство, и само отскоро – от Pietro Cerami в правно-икономическа перспектива[2]. Авторът говори за прехода от патриархалната към търговско-предприемаческата фамилия. Това виждане потвърждава валидността на тезата, изказана от Giuseppe Grosso в курса, посветен на правните схеми и обществото[3]. Според него в архаичната епоха правните институти са били силно обвързани от елемента на бащинската власт. По-късно, в резултат на социалните, политическите и икономическите промени, вече по-силно влияние спрямо тях е започнал да оказва имуществено-икономическият характер на отношенията както във фамилията, така и в обществото. Сделките на *pater familias*, свързани с неговите търговски дейности, бързо се увеличават и са много разнородни, като в своята цялост възприемат характера на истинска търговска дейност. Той обаче не е в състояние да осъществява всички действия лично и за-

---

1 Вж. по въпроса Di PORTO, A. Impresa collettiva e schiavo ‘manager’ in Roma antica (II sec. a. C. – II sec. d. C.). Milano, 1984, p. 32 s.; SERRAO, F. Diritto privato, economia e società nella storia di Roma. Vol. 1. Napoli, 1984, p. 4 ss., 324 ss.; Id., L’impresa in Roma antica. Problemi e discussioni. – In: *Studi per Luigi De Sarlo*. Milano, 1989, също и в Impresa e responsabilità a Roma nell'età commerciale. Ospedaletto (PI), 1989, и в *Atti del seminario sulla problematica contrattuale in diritto romano*, Milano, 7–9 aprile 1987 (от която се цитира). Milano, 1990. Vol. 2, p. 21 ss.; LABRUNA, L. Il diritto mercantile dei Romani e l'espansionismo. – In*: Le strade del potere*. Maiestas populi romani Imperium Coercitio Potestas. A cura di A. CORBINO. Catania, 1994, p. 118 s.; CERAMI, P. Diritto commerciale romano: dalla prassi dello scambio all'exercitio negotiationis. – In: *SSE*, Vol. 119, 2007, p. 244 ss.; Id., Introduzione allo studio del diritto commerciale romano. – In: *Cerami, P. e Petrucci, A.* Diritto commerciale romano. Profilo storico. 3. ed. Torino, 2010, p. 13 s., 27 ss. Измежду по-новите изследвания за римската икономика вж. QUANTIFYING the Roman Economy: Methods and Problems. A. K. Bowman, A. and Wilson (Eds.). Oxford, 2009, 213 ss.; AFFARI, finanza e diritto nei primi due secoli dell'impero. Atti del convegno internazionale di diritto romano. Copanello, 5–8 giugno 2004. A cura di F. Milazzo. Milano, 2012; HOLLERAIN, C. Shopping in Ancient Rome. The Retail Trade in the Late Republic and the Principate. Oxford, 2012, p. 11 ss., 62 ss.; TEMIN, P. The Roman Market Economy. Princeton, 2013, p. 95 ss., 193 ss.

2 CERAMI, P. Introduzione, p. 27 ss.

3 GROSSO, G. Schemi giuridici e società nel diritto privato romano. Dall’epoca arcaica alla giurisprudenza classica: diritti reali e obbligazioni. Torino, 1970.

почва да се възползва от помощта на подвластните му лица, тоест от синовете и внуците, но преди всичко от робите[4].

Започва да се развива една практика, при която субектите *alieni iuris* осъществяват съвместно, макар и под различна форма и с различни средства, но по един постоянен и дори професионален начин, търговските дейности, чийто титуляр е имащият власт спрямо тях домовладелец. В тази начална фаза на по-интензивни търговски отношения уредбата на сделките на подвластните синове и роби по *ius civile* се оказва неадекватна, защото предвижда, че *pater familias* се ползва само от „положителните последици“ на тази дейност, доколкото субектът *alieni iuris* може да придобива вещи и вземания за него от третите лица, но не може да отчуждава вещи или да го задължава спрямо тях. Тази уредба е ясна индикация както за първичната власт на *pater familias* като един истински самодържец на фамилната общност, така и на т.нар. „архаичен“ начин на производство, свързан с аграрно-пастирската икономика, насочена главно към самозадоволяването с продукти. При нея робите, а също и външните за фамилията лица, но поставени под властта на *pater familias* (*addicti*, *nexi*, лица *in causa mancipi*) са използвани за земеделска или домакинска работа, а не за упражняване на дейности, които в широк смисъл изискват сключване на правни сделки[5].

Обобщено се приема, че в архаичния период съществува, макар и с известни отклонения, принцип за неограничена отговорност на *pater familias*. Първоначално тя се реализира чрез изпълнение спрямо самото физическо лице, за да се стигне дори до убийството му от страна на кредиторите, когато не изпълнява задълженията си. Тази отговорност обаче е конструирана на базата на нуждите на едно изцяло архаично общество, при което правните сделки са малко, приспособени са да задоволяват предимно елементарни нужди, и са по скоро изключение, като осъществяването им е от една социална прослойка, в която единствените субекти на правото са *patres*, застанали начело на фамилията, в която подвластните сякаш нямат правосубектност за външния свят.

---

4 По въпроса вж. CERAMI, P. Diritto commerciale romano, p. 244 ss.

5 Вж. в този смисъл MANTELLO, A. Diritto privato romano. Lezioni. Vol. 1. Torino, 2009, p. 187 ss.

2. ГЕНЕЗИС НА ТЪРГОВСКИТЕ ОРГАНИЗАЦИОННИ МОДЕЛИ С НЕОГРАНИЧЕНА ОТГОВОРНОСТ

След големите промени, причинени от експанзията на Рим в Италия и Средиземноморието, описани обобщено по-горе, архаичната социално-икономическа структура се трансформира. Започва да се развива една практика, при която субектите *alieni iuris* (подвластни синове, но преди всичко роби) работят съвместно и последователно за реализацията на икономическите дейности на техния домовладелец, които можем да определим като търговски. В тази връзка обаче се оказва, че уредбата на *ius civile* не дава защита на третите лица, които все по-често трябва да сключват правни сделки с тях. Промяната на архаичната система така, че да се приспособи към новите обществени нужди, е твърде сложна и трудна и в някои отношения е невъзможно да се реконструират нейните последователни етапи и точни времеви измерения. Тук идва намесата на тълкувателната дейност на юриспруденцията (първо жреческа, после и светска) за възприемането в договорните практики на по-удобни решения, изработени от нея. За да се затвори кръгът на тази интервенция, трябва да се вземе предвид и сериозната намеса на претора. Той създава т.нар. адиектни искове (*actiones adiectitiae qualitatis*), чрез които при наличието на определени предпоставки носителят на бащината власт се оказва правно задължен по сключената от неговия подвластен сделка. Това е една практика, която твърде вероятно се е осъществявала и се е оформила в голямата си част през последните два века на републиканския период[6].

---

[6] Библиографията по материята е изключително богата и е включена в съчиненията от последните десетилетия: Di PORTO, A. Impresa collettiva, p. 19 ss.; Id., Il diritto commerciale romano. Una “zona d'ombra” nella storiografia romanistica e nelle riflessioni storico-comparative dei commercialisti. – In: *Nozione formazione e interpretazione del diritto dall'età romana alle esperienze moderne*. Ricerche dedicate al Professor Filippo Gallo. Vol. 3. Napoli, 1997, p. 420 ss.; Id., Filius, servus e libertus, strumenti dell'imprenditore romano, in Imprenditorialità e diritto nell'esperienza storica. Erice, 22–25 novembre 1988. A cura di M. Marrone. Palermo, 1992; CERAMI, P., Di PORTO, A. e PETRUCCI, A. Diritto commerciale romano. Profilo storico. 2. ed. Torino, 2004, p. 77 ss.; KIRSCHENBAUM, A. Sons, Slaves and Freedmen in Roman Commerce. Jerusalem ; New York, 1987, p. 1 ss.; SERRAO, F. L'impresa in Roma antica, p. 21 ss.; WACKE, A. Die adjektizischen Klagen im Überblick. Erster Teil: von der Reeder- und der Betriebsleiterklage zur direkten Stellvertretung. – In: *ZSS*, Vol. 111, 1994, p. 280 ss.; FÖLDI, A. Remarks on the legal structure of enterprises in Roman law. – In: *RIDA*, Vol. 43, 1996, p. 179 ss.; Id., Eine alternative Annäherungsweise: Gedanken zum Problem des Handelsrechts in der römischen Welt. – In: *RIDA*, Vol. 48, 2001, p. 65 ss.; De LIGT, L. Legal History and Economic History: the Case of the 'actiones adiecticiae qualitatis'. – *Tijdschrift voor*

За това развитие обаче ние разполагаме само с беглите споменавания в текстовете на юристите от класическия период, които, както е логично, отразяват съвременната на тях правна система, вече развита и усъвършенствана. Към тази система с нейните преимущества, но също и с някои противоречия, ще препращам в настоящата статия. Струва ми се обаче необходимо да направя извода, че тя е резултат на една вековна трансформация, която се корени в тези социално-икономически промени, които споменах в началото, и които вече в развитата правна практика в императорския период все още са обект на дебати в юриспруденцията, която тълкува по разнопосочен начин техните резултати и последици.

Пропускайки различни други аспекти, бих искала основно да спра вниманието си върху адиектните искове, които представляват съдебното разрешение на споменатите по-горе проблеми. В частност ще разгледам actio *institoria*[7] – иск, предоставен на третите лица, които са сключили сделка с *institor-а*, осъществяващ една наземна търговска дейност. Това бил един иск, на основата на който при определени условия *pater familias* бил отговорен *in solidum*, тоест неограничено, за задълженията, поети от подвластния в качеството му на *institor*.

Наред с *actio institoria* съществувала и *actio exercitoria*[7], която се давала на третите лица, договаряли с един *magister navis*, комуто било пре-

---

Rechtsgeschiedenis/Revue d'Histoire du Droit/The Legal History Review, Vol. 67, 1999, no. 3, p. 218 ss.; MICELI, M. Sulla struttura formulare delle ‘actiones adiecticiae qualitatis’. Torino, 2001, p. 7 ss.; Id., Institor e procurator nelle fonti romane dell'età preclassica e classica. – In: *IURA*, Vol. 53, 2002, [pubbl. 2005], p. 69 ss.; Id., Studi sulla «rappresentanza» nel diritto romano. Vol. 1. Milano, 2008, p. 31 ss.; COPPOLA BISAZZA, G. Dallo iussum domini alla contemplatio domini. Contributo allo studio della storia della Rappresentanza. Milano, 2008, p. 89 ss.; CERAMI, P. Diritto commerciale romano, p. 36 ss.; Id., Introduzione, p. 9 ss., 27 ss., 36 ss.; ABATINO, B., DARI-MATTIACCI, G. e PEROTTI, E. Early Elements of the Corporate Form: Depersonalization of Business in Ancient Rome. – In: *Oxford Journal of Legal Studies*, Vol. 31, 2011, p. 10 ss.

7 Сред статиите от последните десетилетия по темата за *actio* exercitoria вж: Di PORTO, A. Impresa collettiva, p. 37 ss.; 169 ss.; KIRSCHENBAUM, A. Sons, Slaves and Freedmen, p. 89 ss.; WACKE, A. Die adjektizischen Klagen, p. 289 ss.; 298 ss.; FÖLDI, A. Remarks on the legal structure, p. 179 ss; Id., La responsabilità dell'avente potestà per atti compiuti dall'exercitor suo sottoposto. – In: *SDHI*, Vol. 64, 1998, p. 179 ss.; PETRUCCI, A. Ulteriori osservazioni, p. 44 ss.; Id., Per una storia, p. 55 ss.; Id., Particolari aspetti giuridici dell’organizzazione e delle attività delle imprese di navigazione. – In: *Cerami, P. e Petrucci, A*. Diritto commerciale romano. 3. ed., p. 221 ss.; Id., Disciplina processuale, p. 77 ss.; MICELI, M. Sulla struttura formulare, p. 185 ss., 357 ss.; Id., Studi sulla “rappresentanza”, p. 31 ss.; COPPOLA BISAZZA, G. Ancora una parola sull'exercitor. – In: *IURA*, Vol. 54, 2003, p. 130 ss.; Id., Dallo iussum domini, p. 163 ss.; 183 ss.; METRO, A. Una “dissensio” giurisprudenziale a proposito dell’ “exercitor navis in potestate”? – In: *BIDR*, Vol. 100, 1997, [pubbl. 2000], p. 189 ss.; CERAMI, P. “Mutua pecunia a magistro ‘navis reficiendae causa’

доставено управлението на кораб и извършване на морски превози. За да не утежнявам много изложението си, ще направя препратки за този иск към *actio institoria*, тъй като е известно, че много интересни идеи за картината, която искам да очертая по повод на този вид отговорност, важат също така и за режима на *actio exercitoria*.

Произходът, развитието и характеристиките на тези два иска са изучавани дълго време предимно чрез един подход, целящ да възстанови и по този начин да разкрие догматично механизма на представителството, което се състои в поверяване на един подвластен син или роб (а от един момент нататък – и на едно трето лице) извършването на една определена дейност от търговски или предприемачески вид. Аз бих искала тук не толкова да предложа едно алтернативно виждане, а по-скоро да се спра на някои аспекти, които по моя преценка са били пренебрегвани или невинаги достатъчно ясни. А те всъщност може би са изиграли важна роля във формирането на отговорността на домовладелеца за предприемаческата дейност, на която той се явява титуляр. В тази връзка считам за необходимо да анализирам отношението между властта на *pater familias* и неговата отговорност. Ще се постарая да изясня дали отговорността му произлиза и е повлияна от ролята на него самия в търговската инициатива и в нейната организация.

За тази цел на първо място може да се изследва текстът на формулата на *actio institoria*, така както е възстановена от Lenel[8]:

Quod A° A° de Lucio Titio, cum is a N° N° tabernae instructae praepositus esset, eius rei nomine decem pondo olei emit, q. d. r. a., quidquid ob eam rem Lucium Titium A° A° dare facere oportet ex fide bona, eius iudex N° N° A° A° c. s. n. p. a.

От тази формула за целите на нашата дискусия се оказват ключови два момента:

(1) препращането към *taberna instructa*;

(2) препращането към *praepositio*.

---

sumpta" е "praepositio exercitoris". Profili storico-comparatistici. – In: *AUPA*, Vol. 46, 2000, p. 133 ss.; Id., Introduzione, p. 42 ss.; 48 s.; 56 ss.; CHIUSI, T. J. Zum Zusammenspiel von Haftung und Organisation im römischen Handelsverkehr. Scientia, voluntas und peculium in D. 14.1.1.19–20. – In: *ZSS*, Vol. 124, 2007, p. 94 ss.; LIGIOS, M. A. Nomen negotiationis, p. 55 ss.

8 LENEL, O. Das Edictum Perpetuum. Ein Versuch zu seiner Wiederherstellung. 3. ed. Leipzig, 1927, S. 263.

3. TABERNA INSTRUCTA

Спазвайки току-що посочения ред, трябва да се спрем на първо място на *taberna instructa*[9]. Улпиан в D. 50.16.185 (Ulp. 28 *ad ed.*) я определя по този начин:

'Instructam' autem tabernam sic accipiemus, quae et rebus et hominibus ad negotiationem paratis constat.

Тази дефиниция в своята краткост може да изглежда безлична и обективна, но зад нея изпъква ясно фигурата на титуляря на *negotiatio.* Това се разбира от вида на организацията, осветлен добре от причастието *parati* ('*et rebus et hominibus ad negotiationem paratis'*), което препраща към хората, осъществяващи *negotiatio*[10] и вещите – неин обект. Това не означава че вещите и хората трябва да бъдат непременно собственост или под властта на титуляря. Например *taberna*-та, тоест помещението, в което се сключва *negotiatio,* може да бъде взето под наем. *Homines* могат да не бъдат поставени под неговата *potestas* и следователно да бъдат субекти *sui iuris* или поставени под *potestas* на третите лица.

Следователно тук критерият за вида дейност е базиран не на принадлежността, а на организацията, и така началният избор за осъществяване на определена дейност, структурата, вещите, работната сила, комплексната организация и някои точни оперативни възможности са

---

9 Относно понятието taberna instructa, и, по общо, относно *taberna* като седалище на търговски дейности, вж. WAGNER, H. Zur wirtschaftlichen und rechtlichen Bedeutung der Tabernen. – In: *Studi in onore di Arnaldo Biscardi*. Vol. 3. Milano, 1982, p. 403 ss.; Di PORTO, A. Impresa collettiva, p. 64, n. 1, p. 164; Id., Filius, servus e libertus, p. 90; 92; Id., Il diritto commerciale romano, p. 440 ss.; SERRAO, F. L'impresa in Roma antica, p. 25 ss. e 39; Id., Impresa, mercato, diritto, p. 34 ss.; LIGIOS, M. A. «Taberna», «negotiatio», «taberna cum instrumento» e «taberna instructa» nella riflessione giurisprudenziale classica. – In: "*Antecessori oblata*". Cinque studi dedicati ad Aldo Dell'Oro. Padova, 2001, p. 24 ss.; 107 ss.; Id., Nomen negotiationis, p. 152 ss.; ORTU, R. Note in tema di organizzazione e attività dei venaliciarii. – In: *Diritto@Storia*, Vol. 2, 2003, също и в *Schiavi e mercanti di schiavi in Roma antica (da cui si cita*). Torino, 2012, p. 119 ss.; MICELI, M. Sulla struttura formulare, p. 205, n. 25; Id., Studi sulla "rappresentanza", p. 64 ss.; CERAMI, P. Diritto commerciale romano, p. 246 ss.; Id., Impresa e societas nei primi due secoli dell'impero. – In: *AUPA*, Vol. 52, 2007-2008, p. 186 ss.; Id., Introduzione, p. 52 ss.; CHIUSI, T. J. Diritto commerciale romano? Alcune osservazioni critiche. – In: *Fides Humanitas Ius. Studi in onore di Luigi Labruna*. A cura di C. Cascione e C. Masi Doria. Vol. 2. Napoli, 2007, p. 1035 s.; CAMPANELLA, A. Brevi riflessioni su D. 50.16.185 (Ulp. 28 ad ed.). Profili terminologico-concettuali della definizione ulpianea di taberna instructa e locuzioni sostanzialmente equivalenti nella riflessione giurisprudenziale romana tra il I sec. A. C. e il III d. C. – In: *Diritto@Storia*, Vol. 8, 2009, p. 1 ss.; SANTUCCI, G. Diritto romano e diritti europei. Continuità e discontinuità nelle figure giuridiche. Bologna, 2010, p. 30 s.; HOLLERAIN, C. Shopping in Ancient Rome, p. 99 ss.

10 Относно понятието *negotiatio* вж. LIGIOS, M. A. Nomen negotiationis, p. 1 ss.

елементи от първоначалната фаза на упражняването на *negotiatio,* където главно действащо лице е собственикът, който ние днес определяме като титуляр на търговската дейност. В Рим винаги е бил един *pater familias*.

Определението за *taberna instructa* от Улпиан изразява по твърде ясен начин концепцията, близка до съвременната, за организация от хора и средства с цел упражняване на търговска дейност. Веднъж започнала дейността, по-късно с течение на времето различни икономически или юридически събития насочват или изменят първоначалната структура. Решенията по тези въпроси се взимат от титуляря и спрямо него се поражда съответната отговорност. Но те, макар и в различна степен, са обусловени от първоначалния избор на дейността и организацията, който определя една, макар и не неизбежна и задължителна, но със сигурност значителна и обвързваща посока на развитие – поне що се отнася от гледна точка на правните механизми спрямо последващите промени.

4. *PRAEPOSITIO*

Титулярят на *negotiatio* също така е определящ и по отношение на *praepositio*[11] – втората фундаментална отправна точка, която откриваме във формулата на *actio institoria*.

За целта е нужно едно уточнение: нищо не забранява титулярят да осъществи лично *negotiatio* или да натовари представители за тази дейност. Ясно е, че този избор не се влияе от проблемите за отговорността или за разликите в правното положение на титуляря и представителите – формира се едно т.нар. „общо право“ в смисъл на единна правна уредба. Всъщност в римската правна практика няма никаква разлика дали задълженията са поети в резултат на една дейност от търговски тип или при договаряне между частни лица нетърговци. Ако има неизпълнение, последиците, свързани с принудителното изпълнение, са същите и може да се стигне до *bonorum venditio*, тоест до изпълнение спрямо цялото имущество на длъжника, независимо от това дали той е или не е търговец. Това е по-

[11] Относно понятието *praepositio* вж. LIGIOS, M. A. *Nomen negotiationis*, p. 23 ss. Макар че в случая се имат предвид сделки, в които участват подвластни лица и роби, авторката използва термина „упълномощаване“ (и по-рядко „овластяване“). Макар и такъв вид сделка да не съществува в римското право, тя има предвид едностранно възлагане на определени правни и фактически действия на подвластни лица [бел. ред.].

ради факта, че в Рим не е съществувал специален изпълнителен процес за търговците, и ако направим сравнение със съвременните системи и фалита, историята определено се е променила.

Проблемите обаче се поставят тогава, когато търговската дейност се разширява и в нейното упражняване са включени сътрудници (не е важно дали това са подвластни синове, собствени или чужди роби, или зависими свободни лица, които не са обвързани с *patria potestas* на титуляря), на които са предоставени правомощия да сключват договори с третите лица. Темата за представителството и неговата регламентация в Древен Рим не е основният въпрос, разглеждан в тази статия. По-важно е това, което предполага и създава основание за пораждане на различните видове търговска отговорност, поставени във връзка и с механизмите на представителството. Считам всъщност, че тези последните са определящите симптоми на едно търговско явление, характеризиращо се със собствени правила, които са насочени същевременно да защитават третите лица и да определят условията, при които титулярят на дейността е точно този, който носи отговорността.

От тази гледна точка *praepositio* има фундаментално значение. С нея титулярят определя субекта, който да взаимодейства с третите лица в рамките на предоставената му предприемаческа дейност. Този субект може да сключва сделки с третите лица, последиците от които ще възникнат изцяло за титуляря.

Изисква се за тази *praepositio* да се даде нужната публичност на третите лица, така че те да знаят за нея. По този повод е полезно да се има предвид един фрагмент от Улпиан в D. 14.3.5.11–12 (Ulp. 28 *ad ed.*):

11. Non tamen omne, quod cum institore geritur, obligat eum qui praeposuit, sed ita, si eius rei gratia, cui praepositus fuerit, contractum est, id est dumtaxat ad id quod eum praeposuit.
12. Proinde si praeposui ad mercium distractionem, tenebor nomine eius ex empto actione: item si forte ad emendum eum praeposuero, tenebor dumtaxat ex vendito: sed neque si ad emendum, et ille vendiderit, neque si ad vendendum, et ille emerit, debebit teneri, idque Cassius probat.

Най-общо, Улпиан изказва фундаменталния принцип, който регулира *praepositio*: титулярят отговаря само за договорната дейност на упълномощеното лице, която е била обект на *praepositio*. Така, ако на *institor*-а е поз-

волено да сключва договори за покупко-продажба в качеството на продавач и той не изпълнява това задължение, титулярят можел да бъде призован в съда чрез *actio empti institoria*, според Lenel, докато ако *institor*-ът действа като купувач, срещу титуляря може да се действа чрез *actio venditi institoria*.

Един фрагмент от Улпиан – D. 14.3.11.5–6 (Ulp. 28 *ad ed.*) – уточнява, че страните трябва да спазват т.нар. *condicio praepositionis*:

5. Condicio autem praepositionis servanda est: quid enim si certa lege vel interventu cuiusdam personae vel sub pignore voluit cum eo contrahi vel ad certam rem? aequissimum erit id servari, in quo praepositus est. item si plures habuit institores vel cum omnibus simul contrahi voluit vel cum uno solo. sed et si denuntiavit cui, ne cum eo contraheret, non debet institoria teneri: nam et certam personam possumus prohibere contrahere vel certum genus hominum vel negotiatorum, vel certis hominibus permittere. sed si alias cum alio contrahi vetuit continua variatione, danda est omnibus adversus eum actio: neque enim decipi debent contrahentes.
6. Sed si in totum prohibuit cum eo contrahi, praepositi loco non habetur, cum magis hic custodis sit loco quam institoris: ergo nec vendere mercem hic poterit nec modicum quid ex taberna.

C*ondicio praepositionis* трябва да съдържа всички разпореждания, които титулярят възнамерява да направи относно начините, според които трябва да се осъществява търговската дейност – въвеждането на специални клаузи в договорите, необходимостта третото лице да даде вещни или лични обезпечения, и т.н.

Освен това *praepositio* може да включва множество *institores* и да предвижда, че третите лица могат да сключват сделки с всеки от тях поотделно, или че е необходимо сделките да са сключени едновременно от всички. В *praepositio* титулярят може дори да забрани на упълномощения да сключва сделки с едно точно определено лице, или дори с определена категория хора (например с лице, което в миналото не е изпълнило задълженията си по вече сключен с предприятието договор) и т.н. *Praepositio* трябва да има характер на една разумна стабилност: ако е обект на продължителни вариации, третите лица са защитени на базата на принципа за добросъвестността, макар и да имат все пак на разположение специалния иск срещу упълномощителя[12].

[12] По въпроса да се видят произведенията на PETRUCCI, A., цитирани по-горе в бел. 7.

Сред многобройните индикации, в резултат на изследването на цитираните фрагменти, както и от други такива, разглеждащи *praepositio* на *institor-a,* чийто анализ пропускам тук, за да не се впускам в подробности, считам за нужно да откроя два основни момента.

Първият е твърдението, според което *praepositio* дава една *certa lex* на договарящите: тук е интересно преди всичко препращането към *lex* (в случая се има предвид *lex privata*) което от пръв поглед препраща към *leges venditionis* и *leges locationi* – типични добавъчни клаузи, които страните могат да включат респективно към договора за *emptio*↔*venditio* и за *locatio*↔*conductio*. Но в становището на Улпиан терминът *lex* има един по-широк смисъл, възприемайки значението на частна нормативна уредба, която трябва да характеризира по обвързващ начин цялото правоотношение, породено от сделката. Тази *certa lex* е всъщност наложена на страните: една единична ситуация, защото се приема че договорите, и по-специално тези на добросъвестността, са резултат от изразяване на свободата на договаряне на страните, чиято воля може да се определи според условията, които те предпочитат; тук обаче се намираме пред двама договарящи: подвластния син или роб (в качеството му на упълномощено лице) и третото лице, и те трябва да се подчинят на *certa lex,* определена от титуляря на търговската дейност.

Вторият момент се отнася до необходимостта насоките на упълномощаването, дадени от титуляря, да не бъдат изменяни впоследствие. Така според Улпиан титулярят може да изключи от *negotiatio* някои конкретни лица или категории лица (по-скоро категории търговци), като уточнява, че няма възможност да се въвеждат впоследствие модификации на тези първоначални нареждания, тъй като договарящите (и тук този термин трябва да засяга само третите лица – страни по сделката) не трябва да бъдат въведени в заблуждение – *neque enim decipi debent contrahentes*. Тежестта на спазване на търговската коректност е поставена върху титуляря на дейността спрямо третите лица, които встъпват в правна сделка с упълномощеното лице.

Тези две опорни точки дават възможност да се разкрият особеностите на договора, който упълномощеният сключва с третото лице: насоките, които уреждат това отношение, са продиктувани в голяма степен от *pater*

familias и по този начин не произлизат само от свободното съвпадение на волята на страните, едната от които е подвластно лице и е обвързано от разпоредбите на *praepositio*. В резултат на това самият титуляр на търговската дейност от своя страна се явява обвързан от това, което той самия е решил и именно по тази причина се налага да се избягват всякакви последващи промени в дадените първоначално параметри на упълномощаването.

5. PROSCRIPTIO

В светлината на тези разсъждения е нужно да разберем значението на публичността, която титулярят трябва да даде на *praepositio*[13]. По този въпрос отново Улпиан дава яснота в D. 14.3.11.3–4 (Ulp. 28 *ad ed.*):

3. Proscribere palam sic accipimus claris litteris, unde de plano recte legi possit, ante tabernam scilicet vel ante eum locum in quo negotiatio exercetur, non in loco remoto, sed in evidenti. litteris utrum Graecis an Latinis? puto secundum loci condicionem, ne quis causari possit ignorantiam litterarum. certe si quis dicat ignorasse se litteras vel non observasse quod propositum erat, cum multi legerent cumque palam esset propositum, non audietur.
4. Proscriptum autem perpetuo esse oportet: ceterum si per id temporis, quo propositum non erat, vel obscurata proscriptione contractum sit, institoria locum habebit. proinde si dominus quidem mercis proscripsisset, alius autem sustulit aut vetustate vel pluvia vel quo simili contingit, ne proscriptum esset vel non pareret, dicendum eum qui praeposuit teneri. sed si ipse institor decipiendi mei causa detraxit, dolus ipsius praeponenti nocere debet, nisi particeps doli fuerit qui contraxit.

В § 3 Улпиан се спира преди всичко на формалните характеристики на *proscriptio,* които трябва да представи: буквите трябва да са ясни, четенето – лесно, текстът трябва да бъде поставен като обявление пред сградата или помещението, където е седалището на търговското предприятие. Авторът дори уточнява, че надписът трябва да бъде поставен на височината на очите и да бъде на езика, говорим в съответното населено място. Обявата трябва да представи всички формални характеристики, за да не може никой да използва като претекст факта, че не е знаел къде да прочете и да възприеме изявлението за упълномощаването по правилен начин. Има също така изискване към титуляря за уточняване и яснота, имащо за предмет формалните аспекти и съдържанието на *proscriptio.*

[13] По въпроса да се види последно LIGIOS, M. A. Nomen negotiationis, p. 40 ss.

В § 4 юристът преминава към разглеждането на продължителността на излагането на обявлението: публичната обява трябва да остане афиширана по постоянен начин и ако третото лице сключи договор в периода, в който тя не е била изложена или не е било възможно да се прочете, все пак е можел да предяви *actio institoria* срещу титуляря. Тук се поражда едно допълнително задължение за титуляря: той не само трябва да осигури една обява, която отговаря на формалните реквизити, изброени от Улпиан, но трябва да се грижи тя да бъде винаги изложена и да може да се чете. Така той е бил отговорен и за дейността на *institor-а,* който е сключил договор с третото лице в периода, в който обявата не е била изложена или не се е четяла, независимо от факта, че я е махнал самият той или поради каквато и да е друга причина се е изгубила или е станала нечетлива. Титулярят щял да бъде отговорен *ex actione institoria,* ако *institor*-ът е премахнал обявлението, за да измами третите лица, освен ако *institor-ъm* и третото лице не са се уговорили да ощетят титуляря.

В този момент ми се струва, че определено става ясно как *praepositio* не трябва да се възприема само като един акт, с който титулярят поставя упълномощения начело на предприятие, ограничавайки кръга на оперативната му дейност и установявайки начините и условията, според които той трябва да сключва търговски сделки с третите лица. Всъщност *praepositio* е много повече, и това става ясно, ако се опитаме да се поставим на мястото на третото лице: първият контакт, който той има с предприятието, ръководено от упълномощеното лице, може да се състои (поне що се отнася до наземната търговска дейност) от четенето на *proscriptio,* афиширана пред *taberna* или на мястото, където *institor*-ът упражнява своята дейност. *Proscriptio* не е просто едно публично предложение, тъй като, четейки я, третото лице решава дали е заинтересувано или не да сключи обявения договор.

Формирането на договорната воля в тези случаи се явява един твърде сложен и съставен процес: ако третото лице реши да сключи един договор с *institor*-а, т.е. ясно е, че вече е приело изложеното от *proscriptio*. С една дума, вече е започнало да дава своето съгласие, но не на упълномощения, с когото не е имало все още контакти, а на титуляря, който е създал *proscriptio*. Предоставянето на такова съгласие завършва след това със

сключването на договора, което става с упълномощения подвластен. Това обаче определено изисква третото лице да е приело съдържанието на *praepositio*, което следователно съставлява един фундаментален елемент, върху който се основава неговото съгласие. Това обяснява и изключително голямото внимание, което Улпиан отделя на разглеждането на *proscriptio*: той се спира, както видяхме, по старателен начин върху толкова особени аспекти, отнасящи се към този документ: езикът, размерът на буквите на надписа и яснотата на текста, местоположението на текста пред мястото, в което се осъществява *negotiatio*, запазването на обявлението и последиците, произтичащи от неговото повреждане или унищожение, евентуалното съгласие във вреда на титуляря между третото лице и *institor*-а за унищожаването на *proscriptio*.

Тук се намираме пред това, което Emilio Betti[14] нарича „единична сделка с множествено волеизявление“ (“negozio unico con pluralità di dichiarazioni”). Необходимо е да се уточни, че римляните никога не са очертали тази догматична конструкция за дейността по сключване на правните сделки, която се образува след възлагането на търговското представителство на *institor*-а. Не може да се отрече обаче и трактовката на Улпиан, според когото за страните *praepositio*, включена в *proscriptio,* е считана за своеобразно изявление по сделката. Разбира се, че това е било едно изявление, насочено към сключване на сделката: третото лице го чете, възприема го по съответния начин и решава дали да влезе в *taberna*-та и да сключи договора с *institor*-а или да си тръгне. Но ако третото лице реши да сключи договора с *institor-а*, договорната воля, изразена от *institor*-а, включва вече обявената от титуляря в *proscriptio*.

6. ЗАКЛЮЧИТЕЛНИ БЕЛЕЖКИ

Ако се опитаме да направим макар и частична реконструкция на разгледаните отношения, трябва да отбележим на първо място, че настоящият текст има за цел да представи фигури, институти и проблеми, които днес бихме причислили към темата за представителството. Това има своето значениеq доколкото чрез техния анализ е възможно да се разбере в какъв

[14] BETTI, E. Teoria generale del negozio giuridico. 2. ed. Torino, 1960, p. 304 ss.

смисъл и днес те могат да се използват и как да се поставя проблемът за отговорността при осъществяването на търговската дейност. Конструкцията на тази отговорност в римското право, бидейки предимно в процесуален план, преминава през едно доста подробно разглеждане с позоваване на конкретни казуси от текстовете на Дигестите, към разширяване на границите на делегацията, която pater familias – търговец, предоставя на своите подвластни (а също и на неподвластните, но зависими от него свободни лица – клиенти, освобожденци и пр. най-общо) за сключване на сделки с трети лица при упражняването на търговската дейност, на която той е титуляр. Тази делегация е била придружена с гаранции, каквито били публичното обявяване чрез *proscriptio*, и които имали предимно цел да защитят третите лица, като им давали представа за лицата, овластени да сключват договори, които ще ангажират отговорността на *pater familias* и за евентуалните условия и клаузи, които тези договори трябвало непременно да съдържат.

Така се описва понятието за индивидуалното търговско предприятие, твърде съставно и сложно, заради което от една страна се поражда идеята, на която не мога да се спирам в тази статия – че то е една отправна точка за активни и пасивни правни отношения, и от друга страна се потвърждава отговорността на титуляря на търговската дейност, бидейки тя неограничена по принцип, но все пак в границите, които той самият има правото и същевременно задължението да определи и да направи така, че да придобият публичност. В същото време организационната рамка, която произлиза от нея, трябва да бъде изследвана от гледна точка на принципа за добросъвестността при съвместяване на интересите на търговеца и на третите лица. Ясно е, че се намираме в един пазар, който в момента на своето най-интензивно развитие не е поставил проблемите, типични за съвременните общества за защита на потребителите или за защита на т.нар. „слаби договарящи“ (contraenti deboli), макар че някои от правилата относно *proscriptio* изглежда създават първообразите на съвременните мерки за протекция. Спрямо съответната простота на пазара контрастира обаче сложността на правната конструкция, с която е потвърдена отговорността при упражняването на търговската дейност. Тази комплицираност е в голямата си част зависима, както вече се каза, от необходимостта да се преодолее закосте-

нялостта и статичността на архаичната уредба на правата на *pater familias*. От нея се поражда, при всички случаи и в нейните последващи проявления, принципът за неограничената отговорност при спазване на законните организационни „правила“, съответстващи на добросъвестността, които титулярят на предприятието предварително е фиксирал и направил публично достъпни.

Следователно неограничената отговорност е обусловена и подчинена на базата на организацията, която е дал на предприятието неговият титуляр. Третите лица, защитени на основата на принципа добросъвестността, имат все пак задължението да се информират за тази организация преди да сключат договор. Правните норми в тази ситуация изглежда осъществяват функцията на съчетаване на интересите: тези на третите лица и тези на търговеца, създавайки едно равновесие, което изглежда се е търсело както за стимулиране на пазарните отношения (както бихме казали днес), така и за да се предостави на търговеца възможността да има едно разумно очакване за рисковете, които се поемат чрез тази дейност.